

КРИТИКА ЛІВИХ ІДЕОЛОГІЙ ТА ЇЇ ДЕКОНСТРУКЦІЯ В ПРАЦІ РЕЙМОНА АРОНА «ОПІУМ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ» (1955)

Розглядаючи критику ідеологій Реймоном Ароном, його деконструкції єдності лівиці, з'ясування причин позитивного ставлення інтелектуалів до лівих ідеологій та їх втілень, зокрема в Радянському Союзі, автор статті, користуючись розумінням природи історичних феноменів у більш ранній праці «Вступ до філософії історії», простежує шлях аргументації Р. Ароном тези, що ідеологія – це «інтелектуальна помилка».

Ключові слова: ідеологія, скептицизм, плюралізм.

Ідеологія – одне з найневизначеніших понять у політичній науці. У своєму розвитку воно пройшло довгу еволюцію від науки про ідеї у Дестюта де Трасі, через Марксову «хибну свідомість» та Мангаймову «сукупність ідей пануючого класу», до низки сучасних визначень. Зокрема, Реймон Будон у своїй праці «Ідеологія, або Джерела загальноприйнятих ідей» розподіляє визначення ідеології на чотири типи з погляду їхньої належності до марксистської чи немарксистської традиції та апелює при визначенні поняття «ідеологія» до критеріїв істинності чи хибності. І наводить загалом вісім визначень: «молодого Маркса», «зрілого Маркса», В. І. Леніна, Луї Альтюсера, Реймона Арона, Толкота Парсонса, Кліфорда Гірца та Едварда Шілза [12, с. 37].

Ідеологія дотепер є одним з критеріїв розподілу політичних позицій партій при визначенні координат політичного простору. Незважаючи на численну критику поділу партій на ліві, праві та центристські, таке розподілення досі є вживаним у політичній науці. «Опіум інтелектуалів» Реймона Арона був однією з перших праць, які намагалися показати недосконалість подібного розподілу та неоднозначність ролі ідеології за такого поділу. Отже, у цій статті ми маємо на меті показати критику ідеологій Реймоном Ароном у цілому та лівиці зокрема в його праці «Опіум інтелектуалів».

До поняття «ідеологія» Реймон Арон уперше звернувся в «Сучасній німецькій соціології» (1935), поставивши запитання: «Чи треба визначати ідеологію, в першу чергу, як хибну ідею, як помилку або суспільну обмеженість людини чи класу?» [8, с. 77], на яке Р. Арон далі в тексті відповідає негативно. Ідеологія, на його думку, втілює одвічне розходження між дійсною історією та нашими поглядами на неї, суспільними течія-

ми та нашим приватним життям, водночас вона зміщує в суспільстві індивідуальну невпевненість у самосвідомості [8, с. 78].

Через два роки в журналі «Політичні дослідження» Р. Арон надрукував статтю, що мала назву «Ідеологія», де він розвивав своє бачення цього поняття. Він наголошує на складності його визначення і зауважує, що «ідеологія, як ідеї мого ворога – одне з менш найгірших визначень ідеології», і далі наголошує, що головна проблема питання, порушеного у статті, «виникає з цієї елементарної конфронтації: особи, що зайняті в діях, та люди, які прив'язані до історії, чи не є об'єкт у дії, а не у взаємних обмінах звинуваченнями? Але, якщо судження, яке я виношу щодо ідеології іншого, схоже із моєю власною ідеологією, чи є можливим побудування науки про ідеології, яка би пододала цей релятивізм, чи принаймні думала, що пододала?» [6, с. 35]. Далі Р. Арон уводить позитивне визначення ідеології – ідеологія як виправдання – отже, будь-яка ідея може бути ідеологією відносно певного індивіда або через її походження (психологічне чи соціальне), або за її наслідками. У міру того, як критика ідеологій обмежується тими або іншими судженнями щодо фактів, вона є об'єктивною. Ця об'єктивність зникає чи принаймні постає під питанням з моменту, коли терміни «логічно» або «реально» починають протистояти «нелогічному», «ілюзорному», коли ми включаємо в аналіз імпліцитну оцінку змісту ідеї. Крім того, Арон уводить негативне визначення ідеології, коли ми звертаємо увагу головним чином на ідеї, що її наповнюють, а критеріями слугують виключно логіка чи історія, в такому разі поширення ідеологій залежатиме від критики: ідеологія ж тоді буде ідеєю супротивника [6, с. 48–49].

Аналізуючи у статті погляди Карла Маркса та Вільфредо Парето, Арон робить висновки, що «неможливо науково визначити абсолютну реальність, через яку б робилися судження про ідеї та диктувалася раціональна поведінка» [6, с. 49]. До констант такого аналізу не можна віднести ані класову боротьбу, ані еволюцію до безкласового суспільства – вони не здатні побудувати чисту науку, яка надихатиме на раціональну поведінку, бо наука імпліцитно заангажована. Наприклад, за аксіому приймається факт, що «конфронтація ідей та реальності завжди є частковою та відносною, оскільки історія продовжується, а історик, навіть у своєму баченні минулого, прив'язаний до свого часу». Отже, виходить, що «немає сучасного судження про ідеології, окрім як відносно людини, і лише воно виміряє вірність. Немає ретроспективного судження, крім історичного, завжди незакінченого, і воно фіксує виключно успіхи. І немає позачасового судження, оскільки роздуми після дії нам допомагають пізнати наше життя, але спершу треба жити та вибирати навмання» [6, с. 50].

У 1955 р. у книзі «Опіум інтелектуалів» Арон знову повертається до поняття ідеології, але вже з критикою прокомуністів, включаючи до нього міфи як неодмінну складову ефективних ідеологій. Разом із цим він писав про ймовірний кінець (чи швидше вичерпаність) ідеологій, оскільки не бачив нових ідей, які були б настільки ж поживними для появи нових ідеологій на кшталт марксизму-ленінізму, – у нових ідеях він не вбачав спроможності до загальної мобілізації, лише низку заходів щодо реформування суспільства.

Нарешті, у 1973 р. Р. Арон надрукував у часописі «Контрепуан» статтю «Замітки про нову ідеологічну еру», в якій виділив два «протилежні полюси», між котрими розміщуються численні визначення поняття «ідеологія». Перший з них – це так зване сильне визначення, згідно з яким ідеологія – це «систематизована інтерпретація світу, суспільства та історії», яскравим прикладом якого є марксизм-ленінізм. Друге, слабке – це «всі породження духу та розуму, принаймні ті, що мають форму пропозиції та можуть вважатися зібранням ідей» [10, с. 14].

«Опіум інтелектуалів» – головна праця Р. Арона, присвячена критиці ідеологій узагалі та лівиці зокрема. У ній Арон спростовує такі «священні слова», як-от «ліві», «революція», «пролетаріат» та інші. «Розтинає їх з яснovidющою веселістю» – за висловом Ж. Рюс [4, с. 145]. Головне запитання, яке ставить Арон у своїй книзі – «чому деякі інтелектуали, безжальні до

щонайменших вад та помилок демократії, однак поблажливі до найстрашніших злочинів, якщо вони здійснені в ім'я добрих теорій?» [7, с. 9]. Звідки йде це захоплення поняттями революції, пролетаріатом як історичними факторами, насильством, за допомогою якого можна перемогти антагонізм, уявленням про ідеальне суспільство, що можна побудувати [9, с. 178]?

«Опіум інтелектуалів» – це роздуми над свободою людини в історії, розроблені на теоретичній основі «Вступу до філософії історії», а саме висновку Р. Арона про те, що запорукою проти побудування утопій є прийняття плюралістичності ідей, філософська рефлексія над майбутнім та визнання фрагментарності науки [3, с. 27–31].

В «Опіумі інтелектуалів» Арон дискутує не з комуністами, а з «комунізуючими» супутниками («*compagnons de route*»), які, визнаючи багато недоліків радянської комуністичної системи, зокрема існування концентраційних таборів, позиціонували себе як некомуністи, водночас не відносячи себе до антикомуністів, перш за все із Ж.-П. Сартром та М. Мерло-Понті, які виказували великі симпатії до Радянського Союзу та Китаю. Це полеміка з тими, хто вірив, що людей можна поділити на два табори, один з яких є втіленням добра, інший – зла, один належить до майбутнього, інший – до минулого, один послуговується розумом, інший – релігійними забобонами [7, с. 11].

У пошуках пояснень такої позиції інтелектуалів, Арон знаходить міфологічні компоненти ідеології марксистів, критикує такі міфологеми як «ліві» та їх історичну еволюцію, що призвела до плутанини між «лівим проти Старого порядку» та «лівим проти капіталізму» [7, с. 17], «революція», «пролетаріат». Критика цих міфологем спонукала Арона до роздумів над культом історії, а потім змусила зацікавитися соціальною категорією, якій до «Опіуму інтелектуалів» соціологи не приділяли належної уваги – інтелігенцією [4, с. 146].

Міф про «ліву єдність» Арон розглядає в процесі становлення такого поняття, як «ліві погляди». Від епохи Просвітництва до середини ХХ століття інтерпретація словосполучення «бути лівим» пережила значні зміни. «Якщо порівняти лівих напередодні Французької революції, які протиставляли себе Старому порядку, та сучасних лівих, які протистоять капіталізму, то ми побачимо, що між ними існує суттєва відмінність» [7, с. 17]. Ліві, за Ароном, надихаються трьома концепціями, які є швидше розбіжними, ніж суперечними: свободою

від рішень влади та забезпеченням захисту особи; організованістю для того, щоб підтримати через спонтанно встановлені традиції або через анархію індивідуальних ініціатив раціональний порядок; рівністю проти привілеїв походження та багатства. Р. Арон виокремлює три види лівих: організаторських лівих, ліберальних лівих та егалітаристських лівих залежно від трактування цих концепцій [7, с. 43–44] – і відкидає концепцію існування єдиних лівих сил, які були б незмінними за різних історичних умов, надихалися однаковими цінностями та були б об'єднані єдиними устремліннями. Ідеологічно ліві ніколи не були народними, оскільки виступали з різних позицій: ті, хто сподівається на можливість лівих бути одночасно й ліберальними, й організаційними, й егалітаристськими, не беруть до уваги те, що подібне поєднання просто неможливе [2, с. 355].

«Міф про пролетаріат», на думку Реймона Арона, починається від юдо-християнських традицій про обраність. Пролетаріат у цьому випадку виступає засобом спасіння, і для лівиці це є ще одним аргументом на користь того, що заради спасіння та досягнення високої мети можна жертвувати частиною свободи, привілеїв, прав, дозволяти насильство та несправедливість [7, с. 78]. Обраним пролетаріату дозволяє стати твердження марксистів про те, що протистояння буржуазії та пролетаріату має іншу природу, ніж протистояння аристократії та буржуазії. Хоча обидві ідеології прагнули фактично однієї і тої самої свободи та рівності (не в егалітаристському, а правовому сенсі) [7, с. 320]. Р. Арон проводить паралелі між марксизмом та Старим порядком, коли держава існує тільки для тих, хто має привілеї, коли відбувається зрощення держави та суспільства. Рівність людей (або початкових умов), конкурентність, притаманна людській натурі – ці риси буржуазної ідеології перетворено, в дещо спотвореному вигляді, на факел пролетаріату. Революцію проти несправедливості, яку зробили люди, настроєні проти приватної власності та самоорганізації ринку, проти капіталізму, як вони вважали, поганого за своєю природою, знівельовано власними протиріччями: Маркс зробив геніальний синтез гегелівської філософії історії, яacobінської інтерпретації революції, песимістичної теорії економічного ринку, розробленої англійськими авторами. Достатньо назвати пролетарську ідеологію марксистською, щоб підтримати спадковість між французькою та російською революціями. Проте достатньо відкрити очі, щоб розсіяти цю ілюзію [7, с. 321]. Так само Арон наголошував на тому, що сучас-

ний ліберальний порядок за своєю природою більше відрізняється від тиранічного порядку, яким є Радянський Союз: «той, хто вважає, що між державною ідеологією у Москві та «символічним насильством» у Парижі існує лише різниця в ступені, в своєму засліпленні соціологізмом вводять людей в оману відносно розмірів ставки у спорі нашого століття» [2, с. 815].

Отже, революції ХХ століття, на думку Р. Арона, не були пролетарськими – вони задумані та втілені інтелектуалами: уявлення про те, що капіталізм здатен перерости в революцію, порівняну з Великою французькою, – не виправдалися, – у ХVІІ столітті традиційну владу, що виявилася нездатною адаптуватися до вимог епохи техніки, було замінено, тоді як капіталізм поки що жваво реагує на процеси суспільного розвитку [7, с. 322].

До проблем міфологізації революції Арон уперше звернувся у статті «Революційний міф та німецький імперіалізм», у якій він, зокрема, дійшов висновку: «якщо людство мріє, що за допомогою революції, прометеївського акту вивільнення, воно позбавиться своїх оков та набуде свободи, то ніколи ця мрія не мала такого чіткого формулювання, як вона має зараз» [11, с. 138]. У сприйнятті революції Арон виділяє два підходи: героїчну традицію, яка проявляється у виразі «жити вільно чи померти в боротьбі»; та оптимістичну традицію, переконання людей в тому, що вони можуть перетворити суспільство згідно зі своїм ідеалом. Але кінцевою метою обох підходів завжди було вивільнення людини [11, с. 141].

Утім, далі Арон наголошує, що революції ХХ століття зруйнували подібне романтичне бачення. Люди, що прагнули влади, взявши її, так і лишилися нечисленними, сповідуючи нетолерантність до всіх незгодних, як політично, так і інтелектуально [11, с. 142]. Вони не довели цілковиту неможливість романтичного розуміння революції, але принаймні показали завдання сучасних революцій – просуватися до збільшення соціальної справедливості, поваги до особистості та її свобод [11, с. 143].

Розглядаючи революцію в контексті лівого «міфу про революцію», Арон вважає, що за своєю сутністю він суперечить «міфу про лівих» з їхньою ідеєю безперервного прогресу. Цей міф живить очікування розриву із звичайністю людського буття. Таке уявлення є наслідком загальноприйнятої реконструкції подій Французької революції: Старий порядок суттєво відрізнявся від Нового, відбулася дезінтеграція держави та суспільства, але при цьому випускають з уваги,

що самі філософи – сучасники подій вважали цю революцію катастрофою [7, с. 46].

Французька революція залишила в лівих дві суперечливі згадки: з одного боку, сталося вивільнення людського духу, націоналістська організація суспільства, військові перемоги, які зупинила реакційна Реставрація, – про кривавий терор, який розгортався разом із цими змінами, було забуто. З другого боку, лишилося переконання про те, що тільки насильство здатне «викувати» майбутнє [7, с. 47]. Отже, революція несла із собою вивільнення, але водночас це вивільнення не сприймалося можливим без тимчасового насильства, необхідного для трансформації суспільства в нову якість.

У другій частині «Опіуму інтелектуалів» Р. Арон розкриває ідолопоклонство історії в його марксистській інтерпретації через філософську рефлекторність. Крім «інтелектуальної помилки» та «інтелектуального опіуму», Р. Арон, наслідуючи Симону Вейль, характеризує ідеологію як «секулярну релігію» та розділяє тих, хто поділяє марксистсько-комуністичні погляди, на «людей церкви», які належать до комуністичної партії, та «людей віри», які співчують ідеям комунізму та марксизму, але при цьому мають дещо відмінні погляди на побудову комунізму відносно засобів та принципів, які застосовувалися в країнах соціалістичного табору, часто виправдовуючи їх «історичною необхідністю».

Р. Арон залишає відкритим питання про те, чи навчаться люди розумній вірі або скептицизму через сприйняття критики фанатизму? Чи будуть люди бажати «менш справедливого суспільства та менш жорстокої долі», якщо відмовляться від навернення оточуючих у свою віру за допомогою насильства? Чи відкинуть принцип «поза Церквою немає спасіння»? Чи буде можливим збереження віри в світле майбутнє, якщо відмовляться від перероблення існуючого суспільства під ідеальну модель, утопію, приймаючи етап насильства як необхідність? [7, с. 333–334]. Вихід з цієї ситуації Р. Арон убачає в терпимості, що породжується сумнівом: «Якщо терпимість породжується сумнівом, то нехай нас вчать сумніватися у моделях та утопіях, не вірити тим, хто пророкує спасіння чи катастрофи. Усією душею я бажаю приходу скептиків, якщо вони повинні згасити фанатизм» [7, с. 334]. Згодом у своїх мемуарах Арон пояснює цю фразу так: «Я бажав, щоб мислячі люди, звільнившись від світської релігії, більше не схилилися до виправдання того, чому немає виправдання» [2, с. 367]. Оскільки

«устрій суспільного життя на цій землі» є для Арона «доволі банальною справою» [2, с. 367], то виходом з кола заідеологізованості він вважає відхід від пошуку кращого майбутнього та суспільства, водночас егалітаристського та вільного; відхід від винищення подібних собі на засадах того, що вони не поділяють певні цінності та принципи.

Звільнення від марксистських та комуністичних ідеалів для європейських інтелектуалів було довготривалим та болісним процесом. Загалом виокремлюють три етапи звільнення. Після смерті Сталіна, доповіді Хрущова та введення радянських танків до Будапешта у 1956 р. розсіялися остаточні сумніви щодо природи радянського режиму сталінізму, але розходження в поглядах на комунізм зводилися за висловом М. Мерло-Понті, до «родинних чвар» і торкалися практичного втілення комуністичних принципів [2, с. 347].

Наступним етапом було придушення «Празької весни» у 1968 р. Студентська революція в травні вже проходила у Франції не під комуністичними гаслами. Крім того, за словами А. Глюксмана, було зроблено вибір на користь прав людини та відмовлено в революційному тероризмі. Але інтелектуали все ще залишалися в полоні ілюзій, «які великою мірою були пов'язані з антиколоніалістськими настроями та інспіровані ідеалізацією «третього світу», внаслідок чого вони симпатизували Китаю та «великому Мао» [1]. Існувала навіть фраза про те, що «краще помилятися разом із Сартром, ніж бути правим із Ароном».

Звільнення від ілюзій відбулося лише після виходу «Архіпелагу ГУЛАГ» та перемоги Ф. Міттерана на президентських виборах у 1981 р., коли до уряду було введено декілька міністрів-комуністів, безсилля щось змінити, оскільки мали лише агресивну та спрощену модель поведінки, що будувалася на протиставленні існуючій системі, – включені до неї, вони втратили свого головного козира [2, с. 655–656].

Як показує Ф. Фюре, такий довгий процес вивільнення відбувався тому, що, «перетворившись на державу, комунізм потурбувався про те, щоб лишитися утопією. Тому він має приховувати свою реальність, щоб зберегтися як “ідея”: тому ідеологія відіграє таку велику роль у його функціонуванні» [5, с. 300]. Отже, для Реймона Арона лівиця не була однорідним феноменом. Вона інспірувалася міфами про ліву єдність у боротьбі за краще майбутнє, міфом про революцію як спосіб досягнення такого майбутнього та міфом про обраність пролетаріату як провідника

та інструменту революції. Проте різне ставлення до цих міфів представників лівого крила і розділяє цю єдність.

З другого боку, моделлю політичних змін для Реймона Арона виступає не ідеальний розумо вобудований конструкт, просякнутий ідеєю месіанства та кінечності історії, а відкидання взагалі можливості побудови такої конструкції та спрямування процесу змін критичним аналізом історії, що відбувається, та відкиданням неприйнятних або небажаних елементів

шляхом еволюційних змін. Тому стає очевидним, чому ідеологія, і зокрема ліва, є для Р. Арона «інтелектуальною помилкою»: нав'язуючи політичний вибір у рамках детермінованого та тотального розвитку історії, вона спрямовує розвиток суспільства до катастрофи. Від впадання в утопічність та задетермінованість суспільство може врятувати тільки прийняття скептицизму, плюралістичності та філософської рефлексорності, визнання банальності та саморегульованості суспільства.

Список літератури

1. Акерман Г. Иллюзии и прозрения Андре Глюксмана. Исповедь французского левого интеллектуала / Г. Акерман // Новое время. – 2001. – № 1. – 7 января.
2. Арон Р. Мемуары. Пятьдесят лет размышлений о политике / Р. Арон ; [пер. с фр. Г. Абрамова, Л. Ларионова]. – М. : Ладомир, 2002. – 874 с.
3. Новічкова О. С. Формування методології аналізу політичного у Реймона Арона / О. С. Новічкова // Наукові записки НаУКМА. – 2005. – Т. 45. Політичні науки. – С. 27–31.
4. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Основи, 1998. – 670 с.
5. Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии / Ф. Фюре ; [пер. с фр. В. И. Божович]. – М. : Ad Marginem, 1998. – 640 с.
6. Aron R. L'Idéologie / R. Aron // Revue Européenne de Sciences Sociales et Cahiers Vilfredo Pareto. – 1978. – XVI, Vol. 43. – P. 35–50.
7. Aron R. L'Opium des intellectuels / R. Aron. – Paris : Calmann-Lévy-Pluriel, 1991. – 338 p.
8. Aron R. La sociologie allemande contemporaine / R. Aron. – Paris : PUF, 1981. – 147 p.
9. Aron R. Le spectateur engagé. Entretiens avec J.-L. Missika et D. Wolton : [Entretiens avec R. Aron] / Entreteneurs J.-L. Missika et D. Wolton. – Paris : Julliard, 1981. – 350 p.
10. Aron R. Remarques sur le nouvelle âge idéologique / R. Aron // Contrepoint. – 1973. – № 9. – P. 13–25.
11. Aron R. Mythe révolutionnaire et impérialisme germanique // Aron R. Penser la liberté, penser la démocratie. – Paris : Gallimard, 1815 p. – P. 139–150.
12. Boudon R. Idéologie ou l'Origine des idées reçues / Raymond Boudon. – P. : Frayard, 1992. – 2me édition. – 330 p.

O. Novitchkova

CRITIQUE OF IDEOLOGY AND ITS RECONSTRUCTION BY RAYMOND ARON IN HIS “OPIUM OF INTELLECTUALS”

Examining Raymond Aron's critique of ideology, his deconstruction of Left unity, clarification of the causes for intellectuals' positive attitude towards left ideologies and their implementations, and Soviet Union in particular, the author, through utilisation of comprehension of nature of historical phenomena examines the itinerary of R. Aron's argumentation of his thesis that ideology is an “intellectual mistake”.

Keywords: ideology, skepticism, pluralism.

Матеріал надійшов 31.10.2013